

# **РАБОЧАЯ ПРОГРАММА**

**учебного предмета**

**«Родной (чеченский) язык»**

**для 1-4 классов начального общего образования**

Составители: Ахаева Я.А.,

зам.директора по УВР;

Хадизова М.Ш.,

руководитель МО учителей начальных классов;

Казаева Л.Ж.,

учитель начальных классов.



## Чулацам

Кхеторан кехат.....	3
«Ненан мотт (нохчийн)» дешаран предметан йукъара характеристика....	4
«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Иаморан Иалашонаш.....	6
«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан чулацаман линиш.....	7
Дешаран планехь «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан меттиг...	8
Иаморан чулацам.....	9
1 класс.....	9
2 класс.....	14
3 класс.....	18
4 класс.....	21
Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран тегланехь «Ненан (нохчийн) мотт»	
дешаран предметан программа карайерзоран кхочушдан лору жамIаш ...	24
Личностни жамIаш.....	24
Метапредметан жамIаш.....	26
Предметан жамIаш.....	29
1 класс.....	29
2 класс.....	31
3 класс.....	32
4 класс.....	34
Тематикин планировани.....	37
1 класс .....	37
2 класс.....	49
3 класс.....	58
4 класс.....	65

## Кхеторан кехат

Лелаш долчу нормативан-бакъонан документашца догIуш, нохчийн мотт (оьрсийн мотт а санна) Нохчийн Республикин пачхьалкхан меттан статус йолуш бу (2007 шеран 25 апрелан N 16-РЗ йолу «Нохчийн Республикин меттанийн хьокъехь» Нохчийн Республикин закон (06.03.2020 ш. N 13-РЗ ред.). Иза нохчийн халкъан оьздангаллин коьрта хьал а ду, дешаран хьукматашкахь дешаран предмет санна хьобхуш а бу.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан Герггара белхан программа (кхидIа Программа) кхолларан бух бу хIара нормативийн-бакъонийн документаш:

- Россин Федерацин конституци (26 статья);
- 2012 шеран 29-чу декабран №273-ФЗ йолу «Россин Федерацин дешаран хьокъехь» Федеральни закон (5, 8, 12, 14 ст.) (02.07.2021 ш. ред.);
- 1991 ш. 25 октябран № 1807-1 йолу «Россин Федерацин халкъийн меттанех» Федеральни закон (2, 6, 9, 10 ст.) (11.06.2021 ш. ред.);
- Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандарт, Россин Федерацин серлонан Министерсвос 2021 ш. 31 майхь № 286 йолу омранца чIагIдина долу;
- Кхетош-кхиоран герггара программа (къобалйна йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхьаьнакхетараллин сацамца (02. 06. 2020 ш. № 2/20 йолу протокол);
- Россин Федерацин къаьмнийн ненан мотт хьехаран концепци (Россин Федерацин серлонан Министерсвон коллегехь чIагIйна 2019.10.01);
- Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран коьртачу дешаран герггара программа (къобалйна йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхьаьнакхетараллин сацамца (18.03.2022 ш. № 1/22 йолу протокол);
- 2003 шеран 23 мартан Нохчийн Республикин конституци (09.01.2022 ш. хийцамашца);
- 2007 шеран 25 апрелан N 16-РЗ йолу «Нохчийн Республикин меттанийн хьокъехь» Нохчийн Республикин закон (06.03.2020 ш. N 13-РЗ ред.);

- 2014 шеран 30 октябран N 37-РЗ йолу «Нохчийн Республикин дешаран хьокъехь» Нохчийн Республикин закон (06.03.2020 N 13-РЗ ред.);
- 2020 ш. 17 августан № 180 йолчу «Нохчийн Республикин дешар кхиор» Нохчийн Республикин пачхьалкхан программа хийцамаш йукъабалоран хьокъехь» Нохчийн Республикин Правительствон Постановлени (2022.03.17 бинчу хийцамашца);
- Нохчийн Республикин тӀекхуьу чкъор син-оьздангаллин кхетош-кхиоран а, кхиаран а йукъара концепци (тӀечӀагӀийна Нохчийн Республикин Куьйгалхочо 14.02.2013 ш.);
- Нохчийн меттан нийсайаздаран коьртачу бакъонийн гулар тӀечӀагӀийарх №83 йолу Указ (тӀечӀагӀидина Нохчийн Республикин Куьйгалхочо 2020 шеран апрелан 29-чу дийнахь)
- Нохчийн Республикехь нохчийн мотт а, литература а хьехаран концепци (чӀагӀийна 2022.05. 12 № 3 йолчу Илманан Советан кхеташонехь);
- Нохчийн меттан нийсайаздаран коьрта бакъонаш /Джамалханов З.Д., Мациев А.Г., Овхадов М.Р., Халидов А.И., и.д. кх. – Соьлжа-гӀала: АО «Издательско-полиграфический комплекс «Грозненский рабочий», 2022. – 64 а.

Программа кхочушйаран бухахь системехь-гӀуллакхдаран некъ бу. «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Ӏамор тӀехъажийна ду гуманитарни циклан кхечу дешаран предметашца межпредметни уьйр кхочушйарна.

### **«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан йукъара характеристика**

«Нохчийн мотт» дешаран предметан герггара белхан Программа йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран программаш кхочушйечу организацешна (хьукматашна) хӀоттийна йу.

Школан дешаран хӀинцалерчу тенденцешна а, Ӏаморан жигарчу методикашна а тӀехъажийна йолу «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан белхан

программа хЮтгорехь хьехархошна методикин гЮ лацаран Јалашонца кечийна йу хЈара Програма.

Герггарчу белхан Программас хьехархочун аьтто бийр бу:

1)нохчийн мотт хьехаран процесехь йуьхьанцарчу йукьарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартехь кепе далийна Јаморан личностни, метапредметан, предметан жамЈашка кхачаран хЈинцалера некъаш кхочушдан;

2) Йуьхьанцарчу йукьарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартаца (Россин Федерацин серлонан Министерсвос 2021.05.31 № 286 йолу оманца чЈагЈдина долу); Йуьхьанцарчу йукьарчу дешаран коьртачу дешаран герггарчу программица (кьобалийна йукьарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхьаьнакхетараллин сацамца (18 мартан 2022 ш. № 1/22 йолу протокол); Кхетош-кхиоран герггарчу программица (кьобалийна йукьарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхьаьнакхетараллин сацамца (02. 06. 2020 ш. № 2/20 йолу протокол); Нохчийн Республикин тЈекхуьу чкьор син-обздангаллин кхетош-кхиоран а, кхиоран а йукьара Концепцица (тЈечЈагЈийна Нохчийн Республикин куьйгалхочо 14.02.2013 ш.) цхьаьнадогЈу Јаморан кхочушдан лору жамЈаш а, «Нохчийн мотт» дешаран предметан чулацам а Јаморан шерашца къасто а, хЮттамца дЈанисбан а;

3)билгал йолчу классан башхаллаш тидаме а оьцуш, билгалдина дакъа/тема Јаморна дешаран хенан магийнчу герггарчу дЈасайекьарх, ткъа иштта дакъойн/темийн Јаморан коьчал карайерзорхьама йалийнчу дешаран гЈуллакхдаран коьртачу кепех пайда а оьцуш, календарно-тематикин планировани кечйан.

Программин чулацам тЈехьажийна бу йуьхьанцарчу йукьарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандарто «Ненан мотт а, ненан маттахь литературин йешар а» предметан областана лехамийн декъахь далийнчу йуьхьанцарчу йукьарчу дешаран коьрта дешаран программа кхиамца карайерзоран жамЈашка кхачарна.

Программа тӀехъажийна йу «Ненан мотт а, ненан маттахь литературин йешар а» предметан областана йукъайогӀучу нохчийн меттан курсана кхачо йарна а, гӀо лацарна а.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан герггарчу белхан Программин чулацам йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартаца цхьаьнабогӀуш бу.

Дешаран предметан чулацам внеурочни гӀуллакхдарехула а кхочушбан тарло: экскурсеш, тематикин мероприятеш, кыйсамаш (конкурсаш), и.д.кх.

### **«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан герггарчу белхан Программин чулацаман коьрта линиш**

Дешаран предметан коьчал меттаилманан дакъошца йогӀуш хӀоттийна йу. Нохчийн меттан систематически курс Программехь хӀокху чулацаман линишца йалийна йу: «Маттах лаяцна хаамаш», «Фонетика, орфоэпи, графика, орфографи»; «Лексика», «Морфемика», «Морфологи», «Синтаксис», «Орфографи а, пунктуаци а», «Къамел кхиор».

Программехь къаьсташ йу кхо блок: «Къамелан гӀуллакхдаран тайпанаш», «Систематически курс» (1-чу классехь хьалхарчу эха шарахь – «Ййоза-дешар Iамор»), «Къамел кхиор».

«Къамелан гӀуллакхдаран тайпанаш» цӀе йолу хьалхара блок йобзна йу шайн вовшашца йолчу уьйраца цхьаьна къамелан гӀуллакхдаран деа тайпанехула кхиарца, йуьхьанцарчу классийн дешархойн (тӀекеренан Iалашонаш къасто хаа, къамелан тӀекеренехь нийса дакъалаца) коммуникативни карадерзарш кхиорца; къамелан этикетан бакьонех пайдаэцаран практика алсамйаккхарца.

«Систематически курс» цӀе йолчу шолгӀачу блоко йукъалоцу меттан дакъойх пайдаэцарна тӀехь тергам барна кхачо йен чулацам, дешаран а, практикин а хьелашкахь меттан дакъойх пайдаэцаран бухера карадерзарш а, хаарш а кхиор; хӀинцалерчу нохчийн литературни меттан норманех болу йуьхьанцара кхетамаш кхоллар. ХӀара блок тӀехъажийна йу (Iамийнчун гурашкахь) хӀинцалерчу нохчийн литературни меттан норманаш

практикxула карайерзорна; дахаран йерриге сферашкахь нохчийн маттах пайдаэцарехь жобпаллин а, кхетаме а йукъаметтиг кхиорна.

«Къамел кхиор» цIе йолу кхоалгIа блок. Чулацаман коьртачу декъах кху блокехь тексташца бен болх бу: кхета хаар кхиор, йеллачу тексташна анализ йар, тайп-тайпанчу функционални-маIнийн тайпанийн, жанрийн, стилийн шен тексташ кхоллар.

**«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Iаморан Iалашо а, хьесапаш а**

Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран тIегIанехь «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Iаморан **Iалашо** – дешархойн коммуникативни хьуьнарш кхоллар (барта а, йозанан а, монологан а, диалоган а къамел кхиор), уьш къамелан гIуллакхдарна практикxехь йукъабалор; дешархошкахь нохчийн маттах а, халкъан культурица цуьнан уьйрах а билггал долу хаарш кхоллар.

Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран тIегIанехь «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Iаморан **хьесапаш ду** дешархошкахь кхоллар а, кхиор а:

- нохчийн меттан шатайпаналлех, къоман ламастех, шен халкъан культурех йуьхьанцара кхетам; этнически кхетам (самосознани) кхиор;
- нохчийн матте позитиван эмоцин-мехаллин йукъаметтиг, цуьнан цIеналла а, башхалла а ларйарехь декъах хиларан синхаам; нохчийн матте бовзаран дог дар, шен къамел кхачаме дало гIертар;
- тIекеренан Iалашонашца, хьелашца, хьесапашца богIу меттан гIирсаш харжарехула, нохчийн маттахь жамIаш дарехула а, шена хетачунна бух балорехула долу хьуьнар кхоллар а, кхиор а;
- хьехархочун/однокласникийн барта аларш хазарехь тIеэца хьуьнар кхоллар а, кхиор а;
- нийса йеша а, нийса йазйан а, урокан темехула диалогехь а, коллективан беседехь дакъалаца, чолхе доцу барта монологан аларш а, йозанан тексташ а хIитто хаар кхоллар а, кхиор а;
- нохчийн меттан системех а, хIоттамах а болу йуьхьанцара кхетамаш (фонетикех, графикех, лексикех, морфемикех, морфологех, синтаксисах);
- функционални говзалла а, хийцалучу дуьненаца кхиаме зIе латто а, кхин



да долчу кхиаме дешарна кийча хилар а кхоллар а, кхиор а.

### **Дешаран планехь «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан меттиг**

Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартаца цхьаьнадогӀуш, «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет «Ненан мотт а, ненан маттахь литературин йешар а» предметан областана йукъа а йогӀу, Iамо тIейожош а йу.

«Ненан (нохчийн) мотт» Iаморна леринчу сахьтийн йукъара терахь – 405 с.

(хIора классехь кIирнах 3с.): 1-чу классехь – 99 с., 2-чу классехь – 102 с., 3-чу классехь – 102 с., 4 классехь – 102 с.

# «НЕНАН (НОХЧИЙН) МОТТ» ДЕШАРАН ПРЕДМЕТАН ЧУЛАЦАМ

## 1 класс

### Йоза-дешар Гамор

#### Къамел кхиор

Гайтаме-васте моделийн гЮьнца къамелах болу йуьхьанцара кхетам. Къамел суьртийн а, схемийн а гЮьнца маЪІнийн дакъошка (предложенешка) декъар.

Текстах болу йуьхьанцара кхетам. Хозуьйтуш ша йоьшуш а, ладугІуш а текстах кхетар.

ХІума а, цуьнан цІе йоккху дош а.

(Мила?), (хІун?) бохучу хаттаршна жобпаш лун дешнаш. ХІуманийн дараш гойту дешнаш. Дашах а, предложенех а йукъара кхетам.

Гаморан диалогехь дакъалацар. Билгалйаьхначу теманашна а, хьелашна а йуьхьанцара диалог хІоттор.

Сюжетан суьртех а, шайн ловзарех а, занятех а, тергамех а дийцаран кепехь кегий дийцарш хІиттор.

Къамелан гІиллакхаш. Нохчийн меттан гІиллакхе дешнаш (маршалла хаттар– *Йуьйре дика хуьлда! Суьйре дика хуьлда! Де дика хуьлда! Иодика йар – Иодика йойла! благодарность – Дела реза хуьлда! Баркалла! ...*).

Хаттаран предложенин интонаци (йиш).

Нохчийн маттехула йолчу тексташкахь оьрсийн маттара тІеэцна дешнаш довзар.

#### Дош а, предложени а

Дешан маЪІнин тергам. Гергара а, дуьхьалара а маЪІна долу дешнаш. Уьйр лелорехь дешан меттиг а, цуьнан гІуллакх а. Къамелехь хІуманаш, хІуманийн билгалонаш, дараш билгалдечу дешнех нийса пайдаэцар.

Дош а, дешнийн цхьаьнакхетар а.

ХІума (объект) йовзар санна дош тІеэцар. Дешан маЪІнина тІехь тергам.

Дош а, цо билгалйо хІума а йовзар (къастар).

Дош а, предложени а йовзар. Предложеница болх бар: дешнаш билгалдахар, церан хьалх-тӀаьхьалла (рогӀалла) хийцар. Предложенин йозанан кеп йалор. Тайп-тайпанчу эшарца (интонацица) предложенеш дӀайешар. Интонированин (иэшарца йешаран) хаарш шардар. Текстера предложенийн барам билгалбар.

Диалог.

1-на тӀера 10-на тӀекхаччалц дагардар.

## Фонетика

Къамелан аьзнаш. Дешан аьзнийн хӀоттаман а, цуьнан маьӀнийн а цхьаалла. Дашехь долчу аьзнийн хьалх-тӀаьхьалла а, аьзнийн барам а къастор. Схемина тӀе а тевжаш, къамелан аьзнийн характеристика йар. Нохчийн меттан аьзнаш оьрсийн меттан аьзнашца дустар.

«К» элпаца билгалде аьзнаш.

Цхьана йа масех озаца къаьсташ долу дешнаш дуьхь-дуьхьал хӀиттор: *лом, лам, кхор, кор, лу, ло*. Дешан аьзнийн анализ, аьзнийн моделащца болх бар: дешан аьзнийн хӀоттаман модель йиллар, билгалйинчу моделаца догӀу дешнаш далор.

Мукъа, мукъаза аьзнаш а, зевне, къора мукъаза аьзнаш а довзар (къастар).

Нохчийн меттан ша-тайпа аьзнаш: *кх, къ, кӀ, аь, оь, уь, юь, яь, хь, гӀ, пӀ, тӀ, хӀ, цӀ, чӀ, Ӏ*.

Дешдакъа аларан уггаре жима дакъа санна. Дешнаш дешдакъошка декъар. Дашехь дешдакъойн барам. Дешнаш дешдакъошца дешар.

## Графика

Аз а, элп а довзар (къастар): элп аз билгалден хьаьрк санна. Нохчийн меттан элпаш. Доккха а, могӀанан а элп. Абат (алфавит). Нохчийн алфавитан оьрсийн алфавитах къастар.

Нохчийн графикайин дешдакъойн принцип. Нохчийн меттан шина хьаьркаца билгалдо ша-тайпа мукъа (*аь, уь, оь*) а, мукъаза (*гӀ, кх, къ, кӀ, пӀ, тӀ, хӀ, хь, цӀ, чӀ*) а элпаш. Элп *Ӏ*. Дешнийн аьзнийн-элпийн анализ.

Е, ё, ю, я, й элпийн гҮуллакх.

Адамийн фамилешкахь а, цҮерашкахь а, дийнатийн а, гҮалийн, йартийн, урамийн цҮерашкахь а доккха элп е, ё, я, яь, ю, юь йаздар.

Нохчийн алфавитехь элпийн хьалх-тҮаьхьалла.

## **Йешар**

Дешдакьошца йешар (мукья аз билгалдечу элпе хьаьжжина). Дешдакьошца шера а, индивидуальни темпаца йогҮучу сихаллица дийнна дешнашца а йешар. Сацаран хьаьркашца йогҮучу соцунгҮашца а, интонацица (изшарца) а йешар. Дешнаш, дешнийн цхьаьнакхетарш, предложенеш, йаккхий йоцу тексташ кхеташ йешар. Йаккхий йоцу прозин текстийн а, стихотворенийн а исбаьхьаллин йешар. Хьехархочун хаттаршна тҮетевжаш а, шеггара а текст схьайийцар.

Нийсааларан (орфоэпин) йешар (дийнна дешнаш деша дуьйлалуш). Нийсайаздаран (орфографин) йешар (проговаривание), дҮайоьшуш йазйарехь а, схьайазйарехь а ша шен таллам (самоконтроль) баран гҮирс санна.

## **Йоза**

Йоза гамор а, каллиграфин говзалла кхоллар а. Йоза кхочушдечу хенахь, ларбан оьшу уьнахцҮоналлин лехамаш бовзийтар. Куьйган пҮелгаш лелоран жигаралла (мелкая моторика) а, паргҮат куьг лелор а кхиор.

Тетрадь тҮехь кехатан агҮонан шортонехь а, классан уьнан шортонехь а ориентаци йан хаар кхиор.

Йозанан даккхий а, моголанан а элпаш дҮайаздар карадерзор. ЦҮена а, кьаьсташ долчу а хотҮаца йаздар. ДҮадоьшуш дешнаш а, предложенеш а йазйар.

Текст нийса схьайазйаран приемаш а, хьалха-тҮаьхьалла а.

Элпийн боцу графин гҮирсийн гҮуллакхах кхетар: дешнашна йукьарчу кҮайдарган, сехьадаккхаран хьаьркан.

## **Орфографи а, пунктуаци а**

Нийсайаздаран бакьонаш а, царех пайдаэцар а: дешнаш кьаьстина йаздар; предложенин йуьххьехь а, долахь цҮерашкахь а (адамийн цҮерашкахь,

дийнатийн, гГалийн, йартийн, урамийн а цЦерашкахь) а доккха элп йаздар; адамийн цЦерашкахь, фамилешкахь, дайн цЦерашкахь а *я, яь, ю, юь, е, ё* элпийн а, долахьчу цЦерашкахь а, тТееэцначу дешнашкахь а *я, ю, е, ё* элпийн а нийсайаздар; нохчийн меттан шалхачу мукъазчу элпийн (*хь, кх, цI, къ, пI, ...*) нийсайаздар; *ю, ы, ф, я, ц* элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; мукъазчу абзнийн цхьабнакхетарш доцчу дешдакъошца долу дешнаш сехьадахар; предложенин чаккхенгахь сацаран хьабркаш.

## Систематически курс

### Маттах болу йукъара хаамаш

Мотт адамийн уьйр лелоран коьрта гГирс санна. Текеренан Галашонаш а, хьелаш а.

### Фонетика

Къамелан абзнаш. Мукъа, мукъаза абзнаш а, уьш довзар а. Зевне, къора мукъаза абзнаш а, уьш довзар а. Нохчийн меттан ша-тайпа абзнаш.

Дешдакъа. Дашехь дешдакъойн барам. Дешнаш дешдакъошка декъар (мукъазчу абзнийн цхьабнакхетарш доцу атта дешнаш).

### Графика

Аз а, элп а. Абзнаш а, элпаш а довзар. Нохчийн меттан ша-тайпа (шалха) элпаш.

ТТееэцначу дешнашкахь бен пайда ца оьцу *е, ё, ю, я* элпаш. Адамийн цЦерашкахь, фамилешкахь, дайн цЦерашкахь а, дийнатийн цЦерашкахь а доккха элп.

Нохчийн абат (алфавит): элпийн цЦераш, церан хьалх-тТабьхьалла. Дешнийн къепйоза роГаллехь нисдархьама, абатах пайдаэцар.

Элпийн боцу графикакин гГирсаш: дешнашна йукъара кКайдарг, сехьадаккхаран хьабрк.

### Орфоэпи

Аьзнаш а, аьзнийн цхьаьнакхетарш а алар: шала мукъаза [кхкх], [тт], [лл],  
и.д.кх.

## Лексика

Дош меттан дакъа санна (довзийтар).

Дош хIуманан, хIуманан билгалонан, хIуманан даран цIе санна  
(довзийтар).

Синонимаш а, антонимаш а (йукъара кхетам, терминаш а ца йалош).

## Синтаксис

Дешнийн цхьаьнакхетар (довзийтар). Предложени меттан дакъа санна  
(довзийтар).

Предложенехь дешнийн къепе. Предложени дIайазйаран бакъонаш.  
МаьIнийн хаттарийн гIоьнца предложенехь дешнийн уьйр билгалйаккхар.  
Кепех йохийна предложенеш йухаметтахIиттор. Цхьаьнатоьхначу дешнийн  
кепех предложенеш хIиттор. Предложенин схема. Предложенин схема  
йешар. Предложени а, цуьнан схема а йустар (соотнесение). Схемехула а,  
билгалдинчу дешнашкахула а предложенеш хIиттор.

Текст. Текстан билгалонаш. Текстан тема а, цIе а.

## Орфографи а, пунктуаци а

Нийсайазйаран бакъонаш а, царех пайдаэцар а: предложенехь дешнаш  
къаьстина йаздар; предложенин йуьххьехь а, долахь цIерашкахь а доккха элп  
йаздар: адамийн цIерашкахь а, фамилешкахь а, дийнатийн цIерашкахь а;  
адамийн цIерашкахь, фамилешкахь, ден цIерашкахь, дийнатийн цIерашкахь  
я, яь, ю, юь, е, ё элпийн нийсайаздар, тIеэцначу дешнашкахь я, ю, е, ё элпийн  
нийсайаздар; нохчийн меттан мукъазчу элпийн (хь, хI, кх, чI, и.д.кх.)  
нийсайаздар; ш, ь, ы, ф элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; дешнаш  
сехьадахар; предложенин чаккхенгахь сацаран хьаьркаш: тIадам, хаттаран а,  
айдаран а хьаьркаш.

Текст схьайазйаран алгоритм.

## Къамел кхиор

Къамел адамашна йукъахь тЕкере лелоран коьрта кеп санна. Барта а, йозанан а къамел: коьрта башхаллаш (отличия). Дош къамелан дакъа санна. Къамелехь дешан маъІна (роль). Предложени а, текст а къамелан дакъош санна (довзийтар). Текстан це. Шен (собственный) текст хІоттор.

Текеренан хьелаш: текеренан Іалашо, хьаьнца, мичахь кхочушхуьлу тЕкере. Барта текеренан хьелаш (диалогаш ролашца йешар, видоматериалашка хьажар, аудиозаписе ладогІар).

Дешаран а, Іер-дахаран а хьелашкахь къамелан этикетан норманаш (маршалла хаттар, Іодика йар, бехк цабиллар дехар, баркалла алар, дехар дар).

## 2 КЛАСС

### Маттах лаьцна йукъара хаамаш

Мотт адамийн текеренан коьрта гІирс а, къоман культурин хилам а санна. Россин а, дуьненан а меттан шортенан тайп-тайпаналлах йуьхьанцара кхетамаш. Мотт бовзаран некъаш: тергам, анализ.

### Фонетика, графика, орфоэпи

Аьзнийн маъІна къасторан гІуллакх; аьзнаш а, элпаш а; зевне, къора мукъаза аьзнаш довзар. Озан башхаллин характеристика: мукъа – мукъаза; зевне – къора мукъазнаш. Нохчийн меттан ша-тайпа мукъа фонемаш (аь – аь, оь – оь, уь – уьй) а, уьш элпашца билгалйар а (*аь, оь, уь, яь, юь*). *Я, яь, ю, юь, е(ё)* элпашца дешнаш. *Э, е* элпашца дешнаш. Деха а, доца а мукъанаш. *Й* элпаца долу дешнаш. Нохчийн меттан ша-тайпа мукъаза фонемаш (*гІ, кІ, къ, кх, пІ, тІ, хІ, хь, цІ, чІ, І*) а, уьш элпашца билгалйар а. *Ш, ь, ы, ф* элпашца долу дешнаш. Шеконца [*оьв*], [*ой*], [*эв*] хеза дешнаш нийсайаздар.

Дешнаш дешдакъошка декъар (мукъаза элпийн цхьаьнакхетарш дерш а цхьаьна).

Дошамашца болх беш алфавитах болчу кхетамах пайдаэцар.

Элпийн боцу графикаин гIирсаш: дешнашна йуккъехь кIайдарг, сехьадаккхаран хьаьрк, абзац (цIен мога), сацаран хьаьркаш (Iамийнчун барамехь).

## **Лексика**

Дош декаран а, маIнин а цхьаалла санна. Дешан лексикаин маIна (йукъара кхетам). Текстехула дешан маIна билгалдаккхар йа дошаман гIоьнца маIна нисдар.

ЦхьанамаIнийн а, дукхаматIнийн а дешнаш (атта дешнаш, тергам). Къамелехь синонимех а, антонимех а пайдаэцарна тIехь тергам.

## **Дешан хIоттам (морфемика)**

Орам дешан ца хилча ца долу дакъа санна. Цхьанаораман (гергара) дешнаш. Цхьанаораман (гергарчу) дешнийн билгалонаш. Дешнашкахь орам къастор (аттачу меттигашкахь).

## **Морфологи**

### **Къамелан дакъош**

ЦIердош (довзийтар): йукъара маIна, хаттарш («мила?», «хIун?»), къамелехь пайдаэцар. Йукъара а, долахь а цIердешнаш (фамилеш, цIераш, дайн цIераш, дийнатийн цIераш, меттигийн цIераш).

Хандош (довзийтар): йукъара маIна, хаттарш («хIун до?», «хIун дина?», «хIун дийр ду?»), къамелехь пайдаэцар.

Билгалдош (довзийтар): йукъара маIна, хаттарш («муха?», «хьенан?» «стенан?»), къамелехь пайдаэцар.

ДештIаьхье. Уггар йаьржина дештIаьхьенаш: *tle, tIera, чу, чуьра, кIел*, и.д.кх.

## **Синтаксис**

Предложенехь дешнийн къепе; предложенехь дешнийн уьйр (карладаккхар).



Предложени меттан дакъа санна. Предложени а, дош а. Предложенин дашах къастар.

Аларан Галашоне хъаьжжина, предложенийн тайпанаш: дийцаран, хаттаран, тЕедожоран предложенеш.

Синхаамийн иэшаре (эмоцин окраске) хъаьжжина, предложенийн тайпанаш (интонацехула (иэшарехула): айдаран а, айдаран йоцу а предложенеш.

## **Орфографи а, пунктуаци а.**

1-чу классехъ Гамийна нийсайаздаран бакъонаш карлайахар. Предложенин йуьххъехъ а, долахъ цЕрашкахъ а доккха элп (цЕраш, фамилеш, дийнатийн цЕраш); предложенин чаккхенгахъ сацаран хъаьркаш; дош цхъана моГарера вукху моГаре сехъадаккхар (дешан морфемин декъадалар тидаме а ца оьцуш);

Нийсайаздаран син иралла нийсайаздаран Галат дан тарлун меттигах кхетар санна. Дешан йаздар къасторхъама (нисдархъама), Гаматан тЕерачу нийсайаздаран дошамах пайдаэцар.

Нийсайаздаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: долахъ цЕрашкахъ доккха элп: цЕраш, фамилеш, дайн цЕраш, дийнатийн цЕраш, меттигийн цЕраш; йукъарчу цЕрашкахъ а, кхечу къамелан дакъошкахъ а (нохчийн меттан дешнашкахъ ) *я, яь, ю, юь, е (ё)* элпийн нийсайаздар, тЕэцначу (йукъарчу) дешнашкахъ *я, ю, е (ё)* элпийн нийсайаздар; долахъ цЕрашкахъ: цЕрашкахъ, фамилешкахъ, дайн цЕрашкахъ, дийнатийн цЕрашкахъ, меттигийн цЕрашкахъ (нохчийн меттан дешнашкахъ) *я, яь, ю, юь, е (ё)* элпийн нийсайаздар, тЕэцначу дешнашкахъ (долахъ цЕрашкахъ) *я, ю, е (ё)* элпийн нийсайаздар; нохчийн меттан мукъазчу элпийн (*къ, кI, кх, гI, и.д.кх.*) нийсайаздар; шеконца [*оьв*], [*ой*], [*эв*] хезачу дешнийн нийсайаздар (-*эв, -авь, -ев*); *щ, ь, ы, ф* элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; деха мукъа *и, уь* хезачохъ *й* элп йаздар; дештГабхъенаш цЕрдешнашца къаьстина йазйар.

## **Къамел кхиор**

Коммуникативни хьесап эвсараллица кхочушдархьама, барта тЕкеренан лалашонашца а, хьелашца а цхьаьнабогIу меттан гIирсаш харжар (деллачу хаттарна жоп далархьама, шена хетарг алархьама). Къамел дан хаар (дIадоло, къамелехь дакъалаца, къамел чекхдаккха, тидам тЕберзо, и. д.кх.). Къамелан диалоган кеп практикехь карайерзор. Дешаран а, Iер-дахаран а тЕкеренан хьелашкахь къамелан этикетан норманаш а, орфоэпин (нийсааларан) норманаш а ларйар. Цхьаьна гIуллакхдарехь шимма цхьаьна а, тобанашкахь а болх дIахьуш, бартбан а, йукъарчу сацаме ван а хаар.

Суьртан репродукцихула барта дийцар хIоттор. Ша бинчу тергамашкахула а, хаттаршкахула а барта дийцар хIоттор.

Текст. Текстан билгалонаш: текстера предложенийн маьIнийн цхьаалла; текстера предложенийн хьалх-тIаьхьалла; текстехь кхочушхилла йаьлла ойла гайтар. Текстан тема. Коьрта ойла. Текстан це. Билгалйинчу тексташна це харжар. Текстан дакъойн (абзацийн) хьалх-тIаьхьалла. Предложенийн а, абзацийн а роIалла талхийна тексташ нисйар.

Текстийн тайпанаш: суртхIоттор, дийцар, ойнайар, церан башхаллаш (йуьхьанцара довзийтар).

Декъалдар а, декъалдаран открытка (диллина кехат) а.

Текстах кхетар: текстехь болчу хааман буха тIехь цхьалха жамIаш кепе далоран хаар кхиор. Нийсачу интонацица (иэшарца) текстан хозуьйтуш исбаьхьаллин йешар.

Хаттаршна тIе а тевжаш, 25-35 дешан барамехь йолу дийцаран текст ма-йарра схьаййцар.

### **3 КЛАСС**

#### **Нохчийн маттах болу хаамаш**

Нохчийн мотт тЕкеренан мотт санна. Мотт бовзаран некъаш: тергам, анализ, лингвистикин эксперимент.

#### **Фонетика, графика, орфоэпи**

Нохчийн меттан абзнаш: мукъа/мукъаза, къора/зевне мукъазнаш. Деха а, доца а мукъа абзнаш.

Йеха а, йоца а дифтонгаш *иэ, уо*, уыш йазйар. Нохчийн маттахь *ъ* гУллакх. *ъ, ь* долчу дешнашкахь (*айъа, тетрадь...*) абзнийн а, элпийн а хЮттаман базар (соотношение).

Дошамашца, справочникашца, каталогашца болх беш, алфавитах пайдаэцар.

Абзнийн а, абзнийн цхъабнакхетарийн а аларан норманаш; дешнашкахь мукъачу абзнийн дохалла (нохчийн маттахь жигара пайдаоьцучу дешнийн масалшца).

## **Лексика**

Дешан лексикин маъІна.

Дешан нийса а, тІедеана а маъІна (довзийтар).

## **Дешан хЮттам (морфемика)**

Орам дешан ца хилча ца долу дакъа санна; цхъанаораман (гергара) дешнаш; цхъанаораман (гергарчу) дешнийн билгалонаш; цхъанаораман дешнаш а, синонимаш а довзар; дешнашкахь орам къастор (атгачу дешнашкахь); чаккхе, дешан хийцалуш долу дакъа санна.

Цхъанаораман дешнаш а, цхъана дешан кепаш а. Орам, дешхъалхе, суффикс – дешан маъІне дакъош. *-р, -хо, -ча* суффиксашца долу дешнаш. Хъастаран-жимдаран суффиксашца дешнаш кхоллар (*цІа-цІелиг, кема-кемалг...*).

## **Морфологи**

ЦІердош: йукъара маъІна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар.

Долахь (фамили, цІе, ден цІе, дийнатийн цІераш, меттигийн цІераш, говзарийн, газетийн, журналийн цІераш...) а, йукъара а цІердешнаш. ЦІердешнийн терахъашца хийцадалар. Цхъаллин терахъан а, дукхаллин терахъан а бен кеп йоцу цІердешнаш. ЦІердешнийн классаш. ЦІердешнийн

классийн гайтамаш. Цердешан дожар. Цердешан дожар билгалдакхар. Цердешнийн дожаршца а, терахьашца а хийцадалар.

Билгалдош: йукъара маџна, хаттарш (*муха? хьенан? стенан? муханиг?*), къамелехь пайдаэцар. Лаамаза а, лааме а билгалдешнаш. Билгалдешнийн классашца а, терахьашца а, дожаршца а хийцадалар.

Церметдош (йукъара кхетам). Йаххыйн церметдешнаш а, къамелехь царах пайдаэцар а. Текстехь цхьана дешан ца оьшу йух-йуха далор дџадакхархьама, йаххыйн церметдешнех пайдаэцар.

Хандош: йукъара маџна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар. Хандешан билгалза кеп. Хандешан карара, йахана, йогџу хан.

Дештџахье (карладакхар). Дештџахьенаш *mle*, *чу*, церан дешхьалхенех (*mle-*, *чу-*) къастар.

*Ца, ма* дакъалгаш а, церан маџна а.

## **Синтаксис**

Предложени. Дешнийн цхьаьнакхетар. Маџнийн (синтаксисан) хаттарийн гџоьнца предложенехь дешнашна йукъара уьйр билгалџаакхар.

Предложенин коьрта меженаш: подлежащи, сказуеми. Предложенин коьртаза меженаш (тайпанашка а ца йоькуш). Йаьржина а, йаржаза а предложенеш.

Хуттург йоцчу а, *а* хуттургаца йолчу а предложенин цхьанатайпанчу меженашна тџехь тергам.

## **Орфографи а, пунктуаци а**

Орфографин син иралла нийсайаздаран гџалат дан тарлун меттигах кхетар санна; ша хџоттийна а, билгалџааьхна а тексташ талларехь таллам а, ша шена таллам а (карладакхар а, нийсайаздаран керлачу коьчалехь пайдаэцар а).

Нийсайаздаран (орфографин) дошамах дешан нийсайаздар къастош (нисдеш) пайдаэцар.

Нийсайаздаран бакьонаш а, царх пайдаэцар а: долахь цѐрашкахь (фамилеш, цѐраш, дайн цѐраш, дийнтийн цѐраш, меттигийн цѐраш, говзарийн, журналийн, газетийн... цѐраш) а, йукьарчу цѐрашкахь *я, яь, ю, юь, е* элпийн нийсайаздар (карладаккхар а, тѐчІагдар а); йеха а, йоца а *иэ, уо* дифтонгийн нийсайаздар; чаккхенгахь *-г, -к* элпаш долчу цѐрдешнашкахь *а* йа *и* элп йаздар; дешан чаккхенгахь шала мукьаза элпаш йаздар (*дитт, мотт, балл...*); нохчийн меттан шатайпа мукьаза элпаш нийсайаздар (*ккх, ккь, чкІ,...*); дешан чаккхенгахь *н* элп йаздар; дештІаьхьенаш йаххьийн цѐрметдешнашца къаьстина йазьар; дакъалгаш *ца, ма* хандешнашца къаьстина йаздар; *й, ь, ь* элпашца долу дешнаш сехьадахар; шала мукьазчу элпашца (*лл, тт, сс...*) долу дешнаш сехьадахар; шалхачу шала мукьазчу элпашца (*ккх, ткь, чкь...*) долу дешнаш сехьадахар; цѐрдешнийн дукхаллин терахьан чаккхе; дештІаьхьенийн нийсайазьар; *ца, ма, дакъалгашца* дешхьалхенийн цхьаьна а, къаьстина а йазьар.

## **Къамел кхиор**

Къамелан этикетан норманаш: барта а, йозанан а кхайкхар, дехар дар, бежк цабиллар дехар, баркалла алар, духатохар, и.д.кх. Дешаран а, Іердахаран а тѐкеренан хьелашкахь къамелан этикетан норманаш а, нийсааларан (орфоэпин) норманаш а ларьар. Диалогехь а, дискуссехь а шена хетарг кепе дало, тѐчІагІдан; барт бан а, цхьаьна гІуллакхдарехь йукьарчу сацамна тѐтан а; шимма цхьаьна, тобанашца болх кхочушбеш, дарашна тѐхь таллам (контроль) бан (барта уьйр йан) гІо ден къамелан гІирсаш.

Нохчийн мотт ца хуучу нахаца тѐкере лелоран хьелашкахь къамелан этикетан башхаллаш.

Текстан план. Текстан план хІоттор, йеллачу планаца текст йазьар. Йаххьийн цѐрметдешнийн, синонимийн, хуттургийн гІоьнца текстехь предложенийн уьйр. Текстехь коьрта дешнаш.

Текстийн тайпанаш (дийцар, суртхІоттор, ойлайар) къастор а, билгалйинчу кепан шен тексташ кхоллар а.

Кехатан, дІакхайкхоран (объявленин) жанр.

Массара цхъаьна йа ша хЮттийнчу планаца текст схъайийцар.

Талламан, довзийтаран йешар.

## **4 КЛАСС**

### **Нохчийн маттах болу хаамаш**

Нохчийн мотт Нохчийн Республикин пачхьалкхан мотт санна.

Мотт – халкъан синъобздангаллин коьртачу мехаллах цхъаь санна.

Мотт бовзаран тайп-тайпана некъаш: тергам, анализ, лингвистикин эксперимент, мини-таллам, проект.

### **Фонетика, графика, орфоэпи**

Йеллачу параметрашца дашехь а, дашехь доцуш а аьзнийн характеристика, дустар, классификаци йар. Дешан аьзнийн-элпийн таллам.

Къамел даран (говорение) а, йешаран а процессехь нийса интонаци (иэшар). Аьзнийн, аьзнийн цхъаьнакхетарийн аларан норманаш; дешнашкахь, хИинцалерчу нохчийн литературни меттан норманашца йогу, йохалла (Iаматехь Iамочу дешнийн кIеззиг масалшна тIехь).

### **Лексика**

Къамелехь синонимех, антонимех, омонимех пайдаэцарна тIехь тергам.

Къамелехь дешнийн чIагIделлачу цхъаьнакхетарех (фразеологизмех) пайдаэцарна тIехь тергам (довзийтар).

### **Дешан хЮттам (морфемика)**

Хийцалучу дешнийн хЮттам, морфемаш атта къасталучу дешнашкахь орамаш, дешхьалхенаш, суффиксаш, чаккхенаш билгалйахар (Iамийнарг карладаккхар).

Дешан лард. Чолхе дешнаш (довзийтар).

### **Морфологи**

Коьрта а, гуллакхан а къамелан дакъош (йуьхьанцара довзийтар).

Щердош. Щердешнийн легар. 1, 2, 3, 4-чу легарийн цѐрдешнаш. Долахь цѐрдешнийн легар (цѐраш, фамилеш).

Билгалдош. Лаамаза а, лааме а билгалдешнаш. Билгалдешнийн легар.1,2-чу легаран билгалдешнаш. Легалуш доцу билгалдешнаш (хьенан? стенан? хаттаршна жоп лун билгалдешнаш).

Терахьдош. Масаллин а, роґаллин а терахьдешнаш.

Щерметдош. Йаххыйн цѐрметдешнаш (карладаккхар). Цхьаллин а, дукхаллин а терахьан йаххыйн цѐрметдешнийн дожаршца хийцадалар.

Хандош. Хандешан билгалза кеп. Хандешнийн карара, йахана, йоґу хан. Хандешнаш хенашца хийцадалар.

Куцдош (йукъара кхетам). МаьІна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар.

ДештІаьхье.

Хуттург. Цхьалхе а, чолхе а предложенешкахь хуттургаш.

Дакъалгаш *ца, ма*, церан маьІна.

## **Синтаксис**

Дош а, дешнийн цхьаьнакхетар а, предложени а, церан тераллех а, башхаллех а кхетар; аларан Іалашоне хьаьжжина, предложенийн тайпанаш (дийцаран, хаттаран, тІедожоран); синхаамийн иэшаре (айдаран а, айдаран йоцу а) хьаьжжина, предложенийн тайпанаш; йаьржина а, йаржаза а (Іамийнарг карладаккхар). Цхьалхечу предложенин синтаксически таллам.

Цхьанатайпанчу меженашца йолу предложенеш: хуттургаш йоцу а, хуттургашца йолу а. Цхьанатайпанчу меженашца йолчу предложенешкахь дагардаран интонаци (иэшар).

Цхьалхе, чолхе предложени (йовзийтар).

## **Орфографи а, пунктуаци а**

Орфографин син иралла нийсайаздаран ґалат дан тарлун меттигах кхетар санна; ша хІоттийна а, схьакховдийна а тексташ талларехь таллам а, ша шена таллам а (карладаккхар а, нийсайаздаран керлачу коьчалехь пайдаэцар а).

Нийсайаздаран (орфографин) дошамах, дешан нийсайаздар къастош (нисдеш), пайдаэцар.

Нийсайаздаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: дешхьалхенийн цхьаьна а, къаьстина а йазйар; хуттургаш йоцуш а, хуттургашца а цхьаьнатоьхначу предложенешкахь сацаран хьаьркаш.

Шина цхьалхечу предложенех лаьттаху чолхечу предложенехь сацаран хьаьркаш (тергам).

### **Къамел кхиор**

Барта а, йозанан а тIекеренан хьелаш (кехат, декъалваран открытка, дIакхайкхор (объявлени), и.д.кх.); диалог; монолог; текстан цIарехь текстан тема йа коьрта ойла гайтар.

Йозанан къамелан нийса хилар, хьал долуш хилар, исбаьхьалла а тидаме а оьцуш, тексташ (йелларш а, шен а) нисйар.

Схьаййцар, дIайазйар (текстан барта а, йозанан кепехь а ма-йарра схьаййцар, текстан барта хоржуш схьаййцар).

Сочинени йозанан белхан тайпа санна.

Талламан, йовзийтаран йешар. Текстехь гучу кепехь балийна хаам лахар. Текстехь болчу хааман буха тIехь цхьалхачу жамIийн кепаш йалор. Текстехь болчу хааман интерпретаци а, жамIдар а.

## **ЙУЪХЪАНЦАРЧУ ЙУККЪЕРЧУ ДЕШАРАН ТIЕГIАНЕХЪ «НЕНАН (НОХЧИЙН) МОТТ» ДЕШАРАН ПРЕДМЕТАН ПРОГРАММА КАРАЙЕРЗОРАН КХОЧУШДАН ЛОРУ ЖАМИАШ**

### **ЛИЧНОСТНИ ЖАМИАШ**

Йуъхъанцарчу школахь «Ненан (нохчийн) мотт» предмет Iаморан жамIехь кхетош-кхиоран гIуллакхдаран коьрта некъаш кхочушдечу хенахь дешархочун кхоллалур ду хIара личностни жамIаш:

### **гражданско-патриотически кхетош-кхиоран:**

- шен Даймаккаца мехалаллин йукъаметтиг кхоллайалар, цу йукъахь республикин истори а, культура а гойту, ненан мотт Iаморехула а;



- шен этнокультурин а, россин а граждански идентичностах кхетар, Нохчийн Республикин пачхьалкхан маттах санна, ненан (нохчийн) меттан маъИналлех кхетар;
- шен мехкан а, даймехкан а дIадаханчун, таханенан, хиндолчун декъахь хилар, цу йукъахь исбаьхьаллин говзаршца болх барехь, хьелаш дийцаре дарехула а;
- шен а, кхечу а халкъашка ларам, цу йукъахь исбаьхьаллин говзаршкара масалийн буха тIехь кхуллуш берг а;
- йукъараллин декъашхочух санна, адамах болу дуьххьарлера кхетам, адаман бакъонех а, жобпаллех а, ларамах а, адаман сийлаллех а, леларан гIиллакх-оьздангаллин норманех а, адамашна йукъарчу йукъаметтигийн бакъонех а, цу йукъахь исбаьхьаллин говзаршкахь гайтинарш а;

#### **син-оьздангаллин кхетош-кхиоран:**

- шен дахарехь а, йешарехь а зеделлачунна тIе а тевжаш, хIора адаман индивидуальность ларар;
- догъэцар а, ларам а, диканиг лаар а гучудаккхар, царна йукъахь шегара хьал а, синхаамаш а бовзийтархьама, нийса меттан гIирсах пайдаэцар а;
- кхечу адамашна куьйган (физически) а, моральни (оьздангаллин) а зен дарна тIехьажийнчу леларан муьлхха а кепаш цайезар (пайдаэца цатарлучу меттан гIирсех йоьзнарш а цхьаьна);

#### **эстетикин кхетош-кхиоран:**

- исбаьхьаллин культурица лараме йукъаметтиг а, шовкъ а, искусстван тайпанашна а, шен а, кхечу а халкъийн ламасташна а, кхоллараллина а экамалла;
- исбаьхьаллин гIуллакхдаран тайп-тайпанчу кепашкахь ша гайта гIертар, меттан говзаллехь а цхьаьна; тIекеренан а, ша гайтаран а гIирсах санна, ненан меттан мехалаллех кхетар;

#### **физически кхетош-кхиоран, могошаллин культура а, эмоцин хьал а кхолларан:**

- меттан дешаран процессехь кхин тIе (тIетоьхна) хаам лохуш, гонахехь (цу йуккъехь хаамийн а) могошаллин а, кхерамзаллин (шена а, кхечу адамашна а) а дахаран кепан бакъонаш ларйар;
- къамелехь ша гайта тарлун некъаш харжарехь а, къамелан этикетан а, тIекеренан бакъонийн а норманаш ларйарехь а гучудолу дегIан а, синIаткъаман а могошаллин тIалам бар;

### **кѣинхѣгаман кхетош-кхиоран:**

- адаман а, йукъараллин а дахарехъ кѣинхѣгаман маѣнах кхетар, кѣинхѣгаман жамѣаш жобпаллин хъаште хъажор а, лардаран йукъаметтигаш а, кѣинхѣгаман гѣуллакхдаран тайп-тайпанчу кепашкахъ дакъалацаран говзаллаш, исбаъхъаллин говзаршкара масалш дийцаре деш, тайп-тайпанчу корматаллашка кхоллалун шовкъ;

### **экологин кхетош-кхиоран:**

- тексташца болх баран процесехъ кхуллу Іалам Іалашдаран йукъаметтиг;
- цунна зен ден дараш цадезар;

### **Іилманан хаарийн мехаллаш:**

- дуьненан Іилманехула долчу суьртах йуьхъанцара кхетамаш (цу йукъахъ меттан системех, дийнна дуьненан Іилманехула долчу суьртан цхъана декъах санна, йуьхъанцара кхетамаш);
- довзаран хъашташ, жигаралла, дІадолорна тІера хилар, довзарехъ хаа лаар а, шен лаамалла а, цуьнца цхъаьна ненан (нохчийн мотт) Іаморехъ бовзаран хъашто а, и бовзарехъ жигаралла а, шен лаамалла а.

## **МЕТАПРЕДМЕТАН ЖАМѣАШ**

Йуьхъанцарчу школахъ «Ненан (нохчийн мотт)» предмет Іаморан жамѣехъ дешархочун кхоллалур ду хІара дешаран универсальни **довзаран** дараш.

### **Коьрта маѣнийн дараш:**

- тайп-тайпана меттан дакъош дуста (аьзнаш, дешнаш, предложенеш, тексташ), меттан дакъош дустархъама баххаш билгалдаха (къамелан дакъа хилар, грамматикин билгало, лексикин маѣна, и.д.кх.);
- меттан дакъойн тераллаш къасто;
- къастийнчу билгалонца объекташ (меттан дакъош) цхъаьнатоха;
- меттан дакъойн (аьзнийн, къамелан дакъойн, предложенийн, текстийн)

классификаци йархыама ладаме билгало кьасто; меттан дакьошна классификаци йан;

- хьехархочо йеллачу тергаман алгоритмаца меттан коьчалехь закономерносташ а, бӀостаналла а каро (схьалаха); меттан дакьошца болх беш, дарийн алгоритмана анализ йан, меттан дакьойн анализ йарехь ша дешаран (Іамаран) гӀуллакхаш кьасто;
- билгалйинчу алгоритман буха тӀехь дешаран а, практикин а хьесап кхочушдан оьшучу хааман тоаме цахилар гучудаккха, кхин тӀе оьшучу хааман хьашт кепе дало;
- меттан коьчална тӀехь тергамбаран хьелашкахь бахьанийн-тӀаьхьалонийн уьйраш билгалйаха, жамӀаш дан.

### **Коьрта талламан дараш:**

- хьехархочун гӀоьнца Іалашо кепе йало, меттан объектан, кьамелан хьолан хийцамийн план хӀотто;
- тӀедиллар кхочушдаран масех кеп йуста, уггар йогӀуш йерг харжа (йалийнчу критерийн буха тӀехь);
- схьакховдийнчу планаца чолхе боцу лингвистикин мини-таллам дӀабахьа, схьакховдийнчу планаца проектан тӀедиллар кхочушдан;
- жамӀаш кепе дало а, меттан коьчална тӀехь бинчу тергаман (классификацин, дустаран, талламан) жамӀийн буха тӀехь уьш тешаллашца тӀечӀагӀдан а; билгалйинчу меттан коьчалан анализан процессехь хьехархочун гӀоьнца хаттарийн кепаш йало;
- процессийн а, хиламийн а, церан тӀаьхьалонийн а и санначу йа терачу хьелашкахь хила тарлучу кхиаран прогноз йан.

### **Хаамца болх бар:**

- хаам схьаэцаран хьоста харжа: боьху хаам схьаэцархьама, нисбархьама оьшу дошам;
- билгалдинчу хьостанехь (дошам тӀехь, справочник тӀехь) йеллачу алгоритмаца гучу кепяхь балийна болу хаам схьалаха (каро);
- шенна йа хьехархочо и талла (дошамашна, справочникашна, Іаматашна тӀе о хьожуш) схьакховдийначу некъаца бакъ болу а, бакъ боцу а хаам бовза;
- Интернет машанехь хаам (дешан йаздарх, аларх, дешан маӀнах, дешан схьадаларх, дешан синонимех) лохуш, баккхийчеран (хьехаран белхахойн, дайн-нанойн, законехь векалш болчеран) гӀоьнца информационни кхерамзаллин бакьонаш ларйан;

- дешаран хьесапе хьаьжжина, анализ йан а, кхолла а текстан, видеон-, графикаин, озан хаам;
- таблицийн, схемийн кепяхь билгалбинчу лингвистикин хаамах кхета; лингвистикин хаам бовзийтархьама ша схемаш, таблицаш кхолла.

Йуьхьанцарчу школехь «Ненан (нохчийн) мотт» предмет Iаморан жамIехь дешархочун кхоллалур ду хIара дешаран универсальни **коммуникативни** дараш.

### **Текере:**

- хетарг тIезца а, кепе дало а, бевзачарна йукьахь Iалашонашца а, тIекеренан хьелашца а цхьаьнайогIу эмоцеш гайта а;
- кьамелхочуьнца лараме йукьаметтиг лело, диалог а, дискусси а дIайахьаран бакьонаш ларйан;
- хетарг тайп-тайпана хила тарлуш хиларх кхета;
- озда а, аргументаш йалош а шена хетарг дIаала;
- хIоттийнчу хьесапе хьаьжжина, кьамелан алар хIотто;
- кьамелан хьоле хьаьжжина, барта а, йозанан кепяхь а тексташ (суртхIоттор, ойлайар, дийцар) кхолла;
- тергаман, мини-талламан, проектан тIедахкарийн жамIех а, шимма цхьаьна а, тобанашца а бинчу белхан жамIех а нахана гуш-хезаш дIадийца доцца кьамел дар кечдан;
- кьамел даран (выступленин) текстана иллюстрацин коьчал (дехкина суьрташ, даьхна суьрташ (фото), плакаташ) харжа.

Йуьхьанцарчу школехь Iаморан чаккхенгахь «Нохчийн мотт» предмет Iаморан жамIехь дешархочун кхуьур ду хIара дешаран универсальни **регулятивни** дараш.

### **Самоорганизаци:**

- жамIе кхачархьама, дешаран хьесап кхочушдарехула дарийн план хIотто;
- хьаьржинчу дарийн хьалх-тIаьхьалла (рогIалла) хIотто.

### **Самоконтроль:**

- дешаран гIуллакхдаран кхиаман/аьтто цабаларан бахьанаш кьасто;
- кьамелан а, нийсайаздаран а гIалаташ иэшорхьама, шен дешаран дараш нисдан;
- меттан дакьойх пайдаэцархьама, кьасторхьама, характеристика йархьама хIоттийнчу дешаран (Iаморан) хьесапца гIуллакхдаран жамI цхьаьнадало;
- маттехула йолчу коьчалца болх беш дина гIалат схьалаха,

нийсайаздаран(орфографин) а, пунктуацин а гІалат схьалаха (каро);

- однокласникийн гІуллакхдаран а, шен гІуллакхдаран а жамІаш дуста, йалийнчу критерешца церан нийса (объективно) мах хадо.

### **Цхьаьна гІуллакхдар:**

- хьехархочо йеллачу планированин кепан, йукъан гІулчийн а, хенийн а дІанисйаран буха тІехь, стандартни (типовой) хьолехь, йоццачу хенан а, йеххачу хенан а Іалашонаш (йукъара хьесапашкахь дакъалацар тидаме о оьцуш, индивидуальни) кепе йало;
- цхьаьна гІуллакхдаран Іалашо тІеэца, цуьнга кхачаран дараш цхьаьна хІитто: ролаш дІасайекъа, бартбан, цхьаьна бечу белхан процесс а, жамІаш а дийцаре дан;
- куьйгалла дан, тІедиллинарг кхочушдан, аьллагун тІехь хила а кийча хилар гайта;
- белхан шен дакъа жобпаллица кхочушдан;
- йукъарчу жамІехь ша лаьцначу декъан мах хадо;
- йеллачу (схьакховдийнчу) кепашна тІе а тевжаш, цхьаьна ден проектан тІедахкарш кхочушдан.

### **ПРЕДМЕТАН ЖАМІАШ**

1-4 классашкахь «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Іаморо аьтто бо:

- адамийн тІекеренан коьртачу гІирсах санна нохчийн маттах кхета, нохчийн мотт нохчийн халкъан синьобздангаллин коьрта мехалла санна тІеэца;
- халкъан ламасташ а, культура а карайерзорехь а, чІагІйарехь а нохчийн меттан маьІнах кхета;
- ненан мотт бовзаран шовкъ а, и Іамо лаам а гайта;
- Россин Федерацин меттан а, культурин а цхьааллин а, тайп-тайпаналлин а шортенах, Россин халкъийн кхечу меттанашна йукъахь нохчийн меттан меттигах а йуьхьанцара кхетамаш кхолла;
- нохчийн меттан фонетикех, лексикех, грамматикех, орфографех, пунктуацин йуьхьанцара хаамаш кхолла;

- къамелан гУллакхдарехъ карадерзийнчу хаарех пайдаэца хаар кхолла, къамелехъ Iамийнчу лексикех пайдаэца, карайерзийнчу лексикех а, маттах долчу хаарех а пайда а оьцуш, барта аларш хIитто;
- къамелан этикетехула Iамийнчу кепех пайда а оьцуш, къамелан тIекеренехъ дакъалаца;
- нохчийн маттахъ къамелан гУллакхдаран массо а тайпанаш (ладогIар, къамел дар, йешар, йоза) вовшахтаха а, кхио а, билгалйинчу темехула даккхий доцу дийцарш хIитто хаар кхолла.

## КЛАССАШКАХУЛА ПРЕДМЕТАН ЖАМИАШ

### 1 КЛАСС

Дешархо Iемар ву:

- дош а, предложени а йовза (къасто); предложенешкара дешнаш схъакъасто;
- суьртийн а, схемийн а гIоьнца къамел маьIнин дакъошка (предложенешка) декъа;
- къамелехъ нохчийн меттан гIиллакхе дешнех пайдаэца (маршалла хаттар– Iуьйре дика хуьлда! Суьйре дика хуьлда! Де дика хуьлда! Iодика йар – Iодика йойла! благодарность – Дела реза хуьлда! Баркалла! ...).
- нохчийн алфавитан оьрсийн алфавитаца йолу башхалла къасто;
- мукъа а, мукъаза а аьзнаш довза (къасто);
- зевне а, къора а мукъазнаш довза (къасто);
- «аз» а, «элп» а кхетамаш бовза (къасто);
- цхъана йа масех озаца къаьсташ долу дешнаш дуьхь-дуьхьал хIиттор: *лом, лам, кхор, кор, лу, ло*;
- *ккх, тт, лл, и.д.кх.* шала мукъазнаш деха цхъа аз санна схъаала;
- схемаина тIе а тевжаш, къамелан аьзнашна характеристика йан;
- Iамош долу нохчийн меттан аьзнаш оьрсийн меттан аьзнашца дуста (соотнести);
- дашехъ дешдакъойн барам билгалбаккха (къасто); дешнаш дешдакъошка декъа (атта дешнаш: мукъазчеран цхъаьнакхетарш доцу дешнаш);
- нохчийн абатан (алфавитан) элпийн цIераш нийса йаха; нохчийн абатан (алфавитан) элпийн рогаIаллех долчу хаарех, кIезигчу дешнийн къепйоза нисдеш, пайдаэца;
- талхор доцучу цIена къаьстачу хотIаца даккхий а, могаIанан а элпаш, элпийн, дешнийн цхъаьнатохарш йаздан;
- Iамийнчу нийсайаздаран бакъонех пайдаэца: нохчийн меттан шатайпанчу элпийн

(аь, оь, уь, юь, яь, зI, кI, къ, кх, пI, тI, хI, хь, цI, чI, I) йаздар. ц, ь, ы, ф, ё, е элпашца долчу дешнийн йаздар;

- е, ё, ю, я, й элпийн гIуллакх (функциш) къастор;
- предложенехь дешнийн къаьстина йаздар; предложенин чаккхенгахь сацаран хьаьркаш: тIадам, хаттаран а, айдаран а хьаьркаш; предложенин йуьххьехь а, долахь цIерашкахь (цIерашкахь, фамилешкахь, дийнатийн цIерашкахь) а доккха элп; дош дешдакъошца (атта меттигаш: кху кепарчу дешдакъойх лаьтта дешнаш «мукъаза + мукъа») сехьадаккхар;
- дешнаш а, предложенеш а, 25 дашал сов барам боцу тексташ а нийса схьайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- нийсайаздар аларца ца къаьсташ долу дешнаш а, 3-5 даших лаьтта предложенеш а, 20 дашал сов барам боцу тексташ а олуш дIайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- элпийн боцу графикин гIирсийн гIуллакхах кхетар: дешнашна йукъарчу кIайдарган, сехьадаккхаран хьаьркан;
- Iамийнчу бакъонашна долу гIалаташ, опискаш каро (схьалаха) а, нисйан а;
- йешначу текстах кхета;
- интонаци (иэшар) а, предложенин чаккхенгара сацаран хьаьркашца йогIу соцунгIаш а ларйеш, йоца тексташ хозуйтуш а, дагахь а йеша (кхета а кхеташ);
- текстехь, маъIна нисдан оьшу дешнаш схьалаха;
- дешнийн кепийн гуламах предложени хIотто;
- кеп йохийна предложенеш меттахIитто;
- предложенин схемаш йеша, предложени а, цуьнан схема а йуста (соотнестиь), схемица а, билгалдинчу дешнашца а предложенеш хIитто;
- сюжетан суьрташкахула а, тергамашкахула а барта 3-5 предложенех лаьтта текст хIотто;
- нохчийн маттехула йолчу тексташкахь оьрсийн маттара тIеэцна дешнаш довза;
- дешаран хьесапаш кхочушдеш, Iамийнчу кхетамех пайдаэца.

## 2 КЛАСС

Дешархо Iемар ву:

- тIекеренан коьрта гIирс санна, мотт тIеэца;
- тергамах а, анализах а мотт бовзаран некъах санна пайдаэца;
- дашехь дешдакъойн барам билгалбаккха (къасто) (мукъазчеран цхьаьнакхетарш долчу дешнашкахь а цхьаьна); дош дешдакъошка декъа;

- *е, ё, ю, я* элпийн гҮллакх тидаме а оьцуш, аьзнийн а, элпийн а хЮттаман цхъаьнабар къасто;
- цхъанаораман дешнаш лаха (каро);
- дашехь орам билгалбаккха (атга меттигаш);
- текстехь дукха маьІнийн дешнех пайдаэцна меттигаш гучуйаха а, церан маьІнех кхета а, дешаран дошамашкахула маьІна нисдан а; синонимех а, антонимех (кхетамийн цІераш а ца йохуш) пайдаэцна меттигаш гучуйаха;
- долахь а, йукъара а цІердешнаш боху кхетамаш къасто (определять);
- «*мила?*», «*хІун?*» бохучу хаттаршна жоп лун дешнаш довза;
- «*хІун до?*», «*хІун дина?*», «*хІун дийр ду?*» бохучу хаттаршна жоп лун дешнаш довза;
- «*муха?*», «*хъенан?*», «*стенан?*» бохучу хаттаршна жоп лун дешнаш довза;
- Іаларан Іалашоне, эмоцин иэшаре хъаьжжина, предложенин тайпа къасто;
- Іамийнчу нийсайаздаран бакъонех пайдаэца, царна йукъахь: адамийн цІерашкахь, дайн цІерашкахь, фамилешкахь, дийнатийн цІерашкахь, меттигийн цІерашкахь доккха элп; дештІаьхенийн цІердешнашца къаьстина йазйар;
- дешнаш а, предложенеш а, 45 дашал сов барам боцу тексташ а нийса схъайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- Іамийна нийсайаздаран бакъонаш тидаме а оьцуш, дешнаш, предложенеш, 40 дашал сов барам боцу тексташ а олуш дІайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- опискаш, Іамийнчу бакъонашна долу гІалаташ схъалаха а, нисдан а;
- Іаматан дошамех пайдаэца;
- нийсааларан (орфоэпин) норманаш, нийса интонаци (эшар) лар а йеш, барта диалоган а, монологан а аларш (билгалйинчу темина, тергамийн бух тІехь 2-4 предложени) хІитто;
- суьртан репродукцихула барта дийцар хЮтто;
- йешначун (хезначун) буха тІехь барта а, йозанан кепахь а (1-2 предложени) цхъалхечу жамІийн кеп кхолла;
- хаттаршца царна йукъара маьІнийн уьйр а къастош, дешнех предложенеш хІитто;
- декъалдарийн билгалдинчу масалийн анализ дІаихъарехь декъалваран жанран башхаллаш йийцаре йан, текстийн-декъалдарийн хЮттаман анализ йан;
- текстан тема билгалйаккха а, текстана цуьнан тема гойту цІе тилла а;
- уьйр йоцчу предложенех, текстан дакъойх текст хЮтто;
- хаттаршна тІе а тевжаш, 30-45 дешнийн барамехь дийцаран текстан ма-йарра схъайийцар дІайаздан;



- шен дешнашца Іамийнчу кхетамийн маьІнех кхето; Іамийнчу кхетамех пайдаэца.

### 3 КЛАСС

Дешархо Іемар ву:

- кьоман тІекеренан мотт санна нохчийн меттан маьІнах кхето;
- лингвистикин экспериментах мотт бовзаран некъах санна пайдаэца;
- билгалйинчу параметрашца дашехь а, дашехь доцуш а аьзнийн характеристика йан, дустар кхочушдан, классификаци йан.
- дешан аьзнийн-элпийн анализ йан (транскрипци ца йеш);
- цхъанаораман дешнаш а, цхъана дешан кепаш а кьасто; цхъанаораман дешнаш а, синонимаш а кьасто;
- билгал кьасталучу морфемашца долчу дешнашкахь чаккхе, орам, дешхьалхе, суффикс схъалаха (каро);
- синонимех а, антонимех а пайдаэчна меттигаш гучуйаха; тайп-тайпанчу кьамелан дакъойн дешнашна синонимаш а, антонимаш а йало;
- нийсачу а, тІедеанчу а маьІнехь далийна дешнаш (атта дешнаш) довза;
- текстехь дешан маьІна кьасто;
- кьамелехь а, йозанехь а *-р, -хо, -ча* суффиксашца долчу дешнех пайдаэца;
- хьастаран-жимдаран суффиксийн гІоьнца дешнаш кхолла (*цІа-цІелиг, кема-кемалг...*);
- цІердешнаш довза; цІердешнийн грамматикин билгалонаш кьасто: класс, терахь, дожар;
- билгалдешнаш довза; билгалдешнийн грамматикин билгалонаш кьасто: класс, терахь, дожар;
- лааме а, лаамаза а билгалдешнаш кьасто;
- цхъаллин йа дукхаллин терахьан бен кеп йоцу цІердешнаш кьасто (довза);
- хандешнаш довза; «*хІун дан?*» бохучу хаттарна жоп лун хандешнаш кьасто; хандешнийн хан билгалйаккха;
- йаххьийн цІерметдешнаш (йуьхьанцарчу кепехь) довза; йаххьийн цІерметдешнех, текстехь ца оьшу йух-йуха аларш дІадахархьама, пайдаэца;
- дештІаьхьенаш а, дешхьалхенаш а кьасто;
- аларан Іалашоне а, эмоцин иэшаре а хьаьжжина, предложенин тайпа кьасто;
- предложенин коьрта а, коьртаза (тайпанашка а ца йоькьбуш) меженаш лаха;
- йаьржина а, йаьржаза а предложенеш йовза;
- дешнаш, предложенеш, 60 дашал сов барам боцу тексташ нийса схъайазйан;

- Іамийна нийсайаздаран бакъонаш тидаме а оьцуш, 55 дашал сов барам боцу тексташ олуш дІайазйан;
- опискаш а, Іамийнчу бакъонашна долу гІалаташ а лаха, нисдан;
- тайп-тайпанчу тайпанийн текстех кхета, текстехь балийна (белла) хаам схъалаха;
- бешначу (хезначу) хааман буха тІехь барта а, йозанехь а (1-2 предложени) цхъалхечу жамІийн кеп кхолла;
- нийсааларан (орфоэпин) норманаш, нийса интонаци (иэшар) лар а йеш, барта диалоган а, монологан а аларш (билгалйинчу темина, тергамийн буха тІехь 3-5 предложенех) хІитто; къамелан этикетан норманех пайда а оьцуш, шайца кхайкхар, дехар, бехк цабиллар, баркалла алар, духатохар долу йаккхий йоцу барта а, йозанан а тексташ (2-4 предложени) кхолла;
- текстехь предложенийн уьйр къасто (**а** хуттурган гІоьнца);
- текстехь коьрта дешнаш къасто;
- текстан тема а, текстан коьрта ойла а билгалйаккха;
- текстан дакъош (абзацаш) билгалдаха а, коьртачу дешнийн йа предложенийн гІоьнца церан маъІнийн чулацам гайта а;
- текстан план хІотто, цунна тІоьхула текст кхолла а, текст нисйан а;
- йеллачу, массара цхъаьна йа ша хІоттийнчу планаца ма-дарра схъадийцар дІайаздан;
- шен дешнашца Іамийнчу кхетамийн маъІнех кхето; Іамийнчу кхетамех пайдаэца;
- дошаман гІоьнца дешан маъІна нисдан;
- мини-таллам дІабахъа, проектан гІуллакхдарехь дакъалаца.

#### 4 КЛАСС

Дешархо Іемар ву:

- Россин Федерацин махкахь меттан а, культурин а тайп-тайпаналлех кхета, мотт халкъан син-оьздангаллин коьртачу мехаллех цхъаь хилар тІеэца;
- тІекеренан коьртачу гІирсах санна, меттан маъІнах кхета; Нохчийн республикин пачхъалкхан а, къоман тІекеренан а мотт санна, нохчийн меттан меттигах кхета;
- нийса барта а, йозанан а къамел адаман оьздангаллин йукъара гайтам санна тІеэца;
- деллачу дешнашна синонимаш йало; деллачу дешнашна антонимаш йало;
- къамелехь маъІна нисдан оьшу дешнаш гучудаха, контекстехула дешан маъІна къасто;
- атта схъакъасталучу морфемашца долчу дешнийн хІоттамехула таллам бан; дешан хІоттаман схема хІотто; дешан хІоттам йеллачу схемица цхъаьнабалло;

- карайерзийнчу грамматикин билгалонийн комплексца (Iамийнчун барамехь), дош билгалчу кьамелан декъан хилар кьасто;
- цIердешнийн грамматикин билгалонаш кьасто: легар, класс, терахь, дожар;
- билгалдешнийн грамматикин билгалонаш кьасто: терахь, дожар, кеп (*лааме, лаамаза*);
- билгалдешнаш дожарца лего;
- терахьдешнаш довза а, царах пайдаэца а, масаллин а, роIаллин а терахьдешнаш кьасто;
- хандешан билгалза кеп кьасто (схьалаха); хандешан хан кьасто;
- йуьхьан цIерметдешан йуьхьанцарчу кепан грамматикин билгалонаш кьасто: йуьхь, терахь; йаххийн цIерметдешнех, текстехь ца оьшу йух-йуха аларш дIадахархьама, пайдаэца;
- дош, дешнийн цхьаьнакхетар, предложени кьасто (йовза);
- аларан Iалашоне а, эмоцин иэшаре а хьаьжжина а, предложенийн классификаци йан;
- йаьржина а, йаьржаза а предложенеш йовза;
- цхьанатайпанчу меженашца йолу предложенеш йовза; цхьанатайпанчу меженашца йолу предложенеш хIитто; цхьанатайпанчу меженашца йолчу предложенех кьамелехь пайдаэца;
- цхьалхе йаьржина предложенеш а, шина цхьалхечу предложенех лаьтта чолхе предложенеш а дIасакьасто; цхьалхечу предложенина синтаксисан таллам бан;
- Iамийнчу нийсайаздаран бакьонех пайдаэца, царна йукьахь: долахь цIерашкахь доккха элп; йукьарчу цIерашкахь а, кхечу кьамелан дакьошкахь а (нохчийн меттан дешнашкахь) *я, яь, ю, юь, е (ё)* элпаш; тIеэцначу (йукьарчу) дешнашкахь а, кхечу кьамелан дакьошкахь а *я, ю, е (ё)* элпаш; долахь цIерашкахь *я, яь, ю, юь, е (ё)*, тIеэцначу (долахь цIерашкахь) *я, ю, е (ё)* элпаш; мукьаза элпаш (*кь, кI, кх, гI и т.д.*); *-эв, -авь, -ев* йаздаран бакьонаш; оьрсийн маттера а, оьрсийн маттехула а тIеэцначу дешнашкахь *и, ь, ы, ф* элпаш йаздар; мукьа аьзнаш [*и*], [*уь*] деха хилар гойтуш, *й* элп йаздар; йеха а, йоца дифтонгаш *иэ, уо*; чаккхенгахь *-г, -к* элпаш долчу цIердешнашкахь *а* и *и* элпаш; дешан чаккхенгахь шала мукьаза элпаш; нохчийн меттан шалха мукьаза элпаш; дешан чаккхенгахь *и*; цIердешнашца а, йаххийн цIерметдешнашца а дештIаьхьенийн кьаьстина йазйар; *ца, ма* дакьалгийн хандешнашца кьаьстина йаздар; *й, ь, ь* долчу дешнийн сехьадаккхар; шала мукьазчу элпашца долчу дешнийн сехьадаккхар; шалхачу мукьазчу элпашца долчу дешнийн сехьадаккхар; дукхаллин терахьан цIердешнийн чаккхенаш; дешхьалхенийн цхьаьна а, кьаьстина а (*ца, ма, а*) йазйар; *а* хуттурго а, хуттургаш

йоцуш а цхъаьнатоьхначу цхъанатайпанара меженашца йолчу предложенешкахъ сацаран хъаьркаш; шина цхъалхечу предложенех лаьттаху чолхечу предложенехъ сацаран хъаьркаш;

- 80 дашал сов барам боцу тексташ нийса схъайазйан;
- Iамийна нийсайаздаран бакъонаш тидаме а оьцуш, 75 дашал сов барам боцу тексташ олуш дIайазйан;
- опискахъ, Iамийнчу бакъонашна орфографин а, пунктуацин а гIалаташ схъалаха а, нисдан а;
- тIекеренан хьолах кхета (муьлхачу Iалашонца, хъаьнца, мичахъ хуьлуш йу тIекере); тIекеренан хьолахъ нийса (адекватни) меттан гIирсаш харжа;
- нийса интонаци, къамелан зIе хиларан норманаш, орфоэпин норманаш ларйеш, барта диалоган а, монологан а аларш (4-6 предложени) хIитто;
- барта а, йозанан кепахъ (йозанан тIекеренан билгалчу хьолана лерина (кехаташ, декъалваран открыткаш, дIакхайкхорш (объявленеш), и.д.кх.) а, йаккхий йоцу тексташ (3-5 предложенех) кхолла;
- текстан тема а, коьрта ойла а къасто; темина йа коьртачу ойланна тIе а тевжаш, текстана ша цIе тилла;
- предложенийн а, текстан дакъойн а къеп нисйан;
- йеллачу тексташна план хIотто;
- текст ма-йарра схъайийцар кхочушдан (барта а, йозанан кепахъ а);
- текст хоржуш (йукъ-йукъара) схъайийцар кхочушдан (барта);
- билгалйинчу теманашца сочиненеш йазйан (хъалххе кечам биначул тIаьхъа);
- довзийтаран, талламан йешар, хаам лахар кхочушдан; бешначу (хезначу) хааман буха тIехъ барта а, йозанан кепехъ а цхъалхечу жамIийн кепаш йало; текстехъ йолчу хааман интерпретаци йан а, жамIаш дан а;
- шен дешнашца Iамийнчу кхетамийн маьIна даста; Iамийнчу кхетамех пайдаэца;
- дошаман (кехатан а, электронан а носитель тIехъ) гIоьнца, тIаьхъа хьожучу чуваларан хьелашкахъ Интернет чохъ дешан маьIна нисдан.